

Наталія Горбунова, кандидат педагогічних наук, доцент

Республіканського вищого навчального закладу

“Кримський гуманітарний університет”

м. Ялта

ПОЛІМОВНЕ СЕРЕДОВИЩЕ ЯК ЧИННИК РОЗВИТКУ МОВНОЇ ОСОБИСТОСТІ

Автор статті розглядає мову як носій усіх знань, основу інтеграції наук, розгортання міждисциплінарних досліджень, продукт природно-історичного розвитку людства, пріоритетну ознаку окремішності етносу, нації, їх берегиню. Найбільш важливим для полімовного регіону є те, що в мові акумулюються історія, культура й духовність нації, її ментальність, суспільна свідомість, традиції, звичаї, моральні цінності.

Постановка проблеми. За словами Панаса Мирного, найбільше і найдорожче добро в кожного народу – це його мова, ота жива схованка людського духу, його скарбниця, в яку народ складає і своє давнє життя, і свої сподіванки, розум, досвід, почування. Мова – символ нації. Вона може сприяти її консолідації, утвердженню національної ідентичності, а може використовуватися і як знаряддя для роз’єднання і політичних маніпуляцій. Це ми спостерігаємо в Україні, де мовна ситуація штучно політизується і часто використовується в антиукраїнських цілях. Тільки звернення до історії може дати відповідь на питання: чому українська мова – одна з найдавніших і наймелодійніших мов у світі, мова одного з найбільших народів Європи, мова, яка має конституційний статус державної, у багатьох містах Сходу і Півдня України, а також у Криму залишається на узбіччі комунікативного простору. Пошук відповіді на це запитання, наукове осмислення мови як об’єкта історичного пізнання, одного з його методологічних інструментаріїв, видається важливим і актуальним. Частково ця проблема знайшла висвітлення у працях провідних мовознавців, фахівців у галузі журналістики й комунікацій, етнологів та істориків, проте в них недостатня увага приділена з’ясуванню ролі саме української мови в історичному дослідженні, не розкриті значення історії для розв’язання мовознавчих питань.

Аналіз досліджень і публікацій. Проблеми взаємодії мови і культури, впливу етнокультурних, етнопсихологічних, етносоціальних чинників на мовні процеси викликають в останній час посилений інтерес як з боку мовознавців, так і вчених інших галузей знань – культурологів, етнологів, психологів, філософів, фольклористів, міфологів (Г.Г. Гадамер, І. Огієнко, В. Русанівський, М. Гайдегер та ін.). Для представників мовознавчої науки центральним стає опрацювання за допомо-

гою лінгвістичних методів широкого кола питань текстової компетенції народної культури, психології, міфотворчості, з включенням у поле зору таких об’єктів позамовної дійсності, як побут, природа, обряди, традиції, міфічні образи в категоріях мовленнєвих стереотипів.

Мета статті: виявити особливості розвитку мовлення в полімовному середовищі.

Виклад основного матеріалу. Дослідження народної самосвідомості в мовних вимірах, своєю чергою, поглиблюють відомості в обширі народної етики, естетики, філософії, формуючи комплексну етнолінгвокультурологічну систему.

Без урахування впливу того чи того етносу на мову, без опрацювання національно-культурного мовного компонента неможливо створити ефективну модель розвитку національної мови. Мова – це не тільки простий символ розуміння, бо вона витворюється в певній культурі, певній традиції, вона є найяснішим виразом нашої психіки (І. Огієнко) [4, 240].

Сприйняття слова через усвідомлення його внутрішньої форми прямо чи опосередковано визначає належність мовця до національної спільноти. Особливості національного характеру знаходять вияв у мікрополі споконвічних мовних утворень на позначення найсуттєвіших, визначальних для українців слів-понять.

Значний семантико-ментальний потенціал слів і словосполучень, що характеризують життя народу, закладений у тематичних групах на позначення предметів побуту, видів страв тощо; їхнє існування в комунікативних моделях, орієнтованих на соціокультурний аспект, дає змогу забезпечити специфічно-мовне відтворення єдності понять матеріальної і духовної народної культури. У створенні національно орієнтованої “картини світу” певне місце посідають найменування предметів повсякденного вжитку, які своїм внутрішнім

наповненням, метафоричним уживанням передають специфіку національного життя. В. Русанівський справедливо зазначав, що мова є лакмусовим папером асоціацій [7].

Антропологічно зорієнтовані концепції ХХ ст. формують оригінальні методології та методики аналізу, специфікуючи дослідницький вектор наукового пошуку: історичного (Ф. Боас, А. Кребер та ін.), етнопсихологічного (А. Кардинер, Р. Бенедикт, М. Мід та ін.), культурно-еволюційного (Л. Уайт, М. Самінс, Е. Сервіс, Дж. Стюард та ін.). Інтерпретативна сутність філософських концепцій ХХ ст. зумовлює дифузність наукових ідей: класичний еволюціонізм Л. Моргана у ХІХ ст., у новому часі зазнає критики і абсолютно заміщується антиеволюційним емпіризмом Ф. Боаса, а вже в другій половині цього ж століття спостерігаємо відродження еволюціонізму М. Саллінсом, Е. Сервісом, Дж. Стюардом, Л. Уайтом та ін., що змінюють дослідницькі парадигми від часткового аналізу локальних культур, звернених до минулого, до вивчення культурно-історичного процесу, цілісного дослідження культурної еволюції, її універсальності та системності; домінанті історичного підходу минулого століття в новому часі протистоять логістична, структурно-функціональна методології, а вже у 40-і рр. ХХ ст. американський антрополог А. Кребер, долаючи обмеженість історичного методу Ф. Боаса (вивчення культури в синхронії і статично), запропонував нове розуміння цивілізаційного розвитку, де домінують поняття реальної культури і культури цінностей, а в науковому аналізі – “стилістичного підходу” до її типології, а також еволюційного, “циклічного” розвитку цивілізації (“конфігурацій культурного росту”) [3, 31]. Врешті спостерігаємо постмодерну трансформацію сутностей класичних концепцій і як наслідок – методологічний плюралізм другої половини ХХ ст. Характерною ознакою новітньої гносеології є синтетизм знання, пошук критеріїв цілісного аналізу *homo sapiens*, виокремлення інтелекту, його природи, складових, функціонування, еволюції і репрезентативних форм як центральної пошукової проблеми, але вже не в диспозиційній проекції логістичного – чуттєвого, а як єдиної, цілісної, сутнісної характеристики людини. Звідси світоглядна і категоріальна осмисленість понять *homo Dei* – *homo sapiens* – *homo faber*.

Нового значення у філософському розумінні набувають лінгвістичні дані, мова як репрезентативна форма людської свідомості, пізнання, інтелектуального конструювання світу. Теоретичні засади й аргументація сучасної герменевтики спираються на філологію як базисну науку про

слово. В. Гумбольдт проблему розуміння – центральну для герменевтики – розглядав у контексті окреслення основних функцій мови, а саму мову як “орган внутрішнього буття людини” і водночас – посередника між мислячими суб’єктами. Ключовими у цьому ракурсі стають проблеми обґрунтування інтерпретації, її нормативних принципів і, відповідно, вицленовуються типи інтерпретації – граматичний, психологічний, історичний, які розвинулися пізніше в аргументи від дослідницької парадигми загальної теорії розуміння, що має філософський статус (Ф. Шлейєрмахер), і визначає герменевтику як “органон наук про дух” (В. Дільтей). У такому ракурсі відомі формули логічних операцій не є адекватними об’єкту пізнання методами, бо лише інтерпретація стійких, фіксованих, відтворюваних форм цивілізації – і серед них, найперше, мови – дозволяє зрозуміти темпоральність життя, його течію. Врешті у філософії М. Гайдеггера [9] відбувається антропна акцентуація розуміння, що виявлено у прагненні віднайти смисл буття сущого, яким є ми самі, і наше буття-у-світі. Розуміння, в концепції М. Гайдеггера, має онтологічний, а не гносеологічний статус, розуміння вкорінене в бутті людини, а не її свідомості. Мова, в такому разі, набуває герменевтичної, а не лінгвістичної інтерпретації, оскільки вона є реальністю тут-буття, і саме в ній виявлено, втілено передрозуміння.

За ствердженням Л.А. Мікешіної “Мова – це дім буття, що здійснюється буттям і просякнутий ладом буття” [2, 91]. Мова ж думки і поезії починається з поклику світу, що чекає у своїй смисловій повноті, аби людина дала йому слово, “вимовила” його. Розвиток філософських ідей М. Гайдеггера спостерігаємо у Г.Г. Гадамера [1], для якого актуальними стали насамперед проблеми можливостей розуміння з урахуванням цілісного людського досвіду і життєвої практики, конструктивної ролі “часової дистанції” між створенням тексту і його тлумаченням, аналізу “події традиції” як присутності історії в сучасності, інтерпретації тексту з погляду смислової проекції на розуміння „суті”, а не авторської реконструкції тощо – комплекс загальних проблем герменевтики, де мова є аргументом, посиленням, фактологічною апробацією методу, ідеї, а не самою ідеєю. П. Пікер http://philology.kiev.ua/Lingur/art_49.htm - 6#6 [6] у концептах ідей герменевтики аналізує мову як сутність, що з самого початку втілює символічну функцію (за Е. Гуссерлем); тобто мова – вторинне розуміння реальності, але тільки в мові виражається залежність від того, що їй передує. Саме в названому аспекті онтологічна герменевтика, корелюючи про-

блему мови з сутністю існування, дозволяє зрозуміти існування до мови й аналізувати мову як засіб, за допомогою якого людина створює “другий світ”. Характеризуючи проблему герменевтичного “конфлікту інтерпретацій”, П. Рікер виділяє два способи його обґрунтування. Перший М. Гайдеггер і Г. Гадамер – звернення до онтології розуміння, аналіз розуміння як способу буття, а не пізнання. У такому ракурсі онтологія розуміння заміщує епістемологію інтерпретації, тобто гносеологія визначає питання сутності буття, що існує як розуміння, а не метод пізнання. Інший спосіб обґрунтування – корелятивність онтології розуміння з епістемологією інтерпретацій – семантичних, рефлексивних, екзистенційних. У кожному разі лінгвістична аспектологія, що зумовила герменевтичний філософський дискурс, із розвитком його є лише складовою інтерпретацій, синтезу герменевтичного знання з лінгвістичним аналізом, аналітичною філософією у прагненні осмислити функції культури.

Розвиток методів формального семантичного аналізу, насамперед структурно-лінгвістична концепція Р. де Сосюра, фонологічні ідеї М. Трубецького і Р. Якобсона зумовлюють формування в середині 50-х рр. когнітивної антропології (С. Брунер, І. Гуденаф, Х. Конхлін, Ф. Лаунсбері та ін.), предметом якої є аналіз “когнітивних категорій” різних культур. Концептом когнітивної антропології є розуміння культури як системи символів, що втілюють інтелектуальне і ментальне структурування і пізнання світу людиною. Саме мова розглядається у когнітивній антропології як субстанція, де представлені всі когнітивні категорії, що визначають людську свідомість і репрезентують сутність культури. Проте іманентність людського мислення заперечується, а натомість обґрунтовується теза про інкультурацію когнітивних категорій, що й зумовлює об’єкт дослідження – функціонування різних таксономічних і класифікаційних систем у культурах. Як результат – становлення символічної антропології (К. Леві-Стросс, Е. Ліч, В. Тернер та ін.), дослідницька парадигма якої корельована зі структурно-лінгвістичними методами. Аналітична філософія мови Г. Райла і Л. Вітгенштайна, у синтезі з культурною антропологією і герменевтикою Г. Гадамера і П. Рікера, філософією символічних форм С. Лангера й літературознавством К. Берка спричиняє становлення об’єкта дослідження і формування методів аналізу в інтерпретативній антропології К. Гирца, що є культурологічною науковою проекцією інтерпретативних філософських пошуків ХХ ст. У 40-і рр. в європейській науці формується напрям “психологічна антропологія”, що визначає новий

дослідницький дискурс і виходить за межі історичної школи. Ідеї Е. Сепіра й Р. Бенедикта 20-х рр. розвивають К. Дюбуа, К. Клаксон, Р. Лінтон, М. Мід, М. Опер, А. Халлоуел та ін., аналізуючи етнопсихологічну аспектологію взаємодії людської свідомості, мови й культури, а також моделюючи індивідуальну свідомість та її репрезентативні форми як феномен, сублімацію культурної домінанти етносу. Проте лінгвістична актуалізація етнопсихологічних розвідок наприкінці ХХ ст. (зокрема в Україні) не є запізнілою реакцією на один зі сформованих у новому часі векторів пошуку західної науки, а швидше розвитком найбільш оригінальної концепції “внутрішньої форми слова” у вітчизняному мовознавстві, що пов’язана з ім’ям О. Потебні, а також роботами його попередників – В. Гумбольдта, і пізніше – Г. Шпета. Імпульс етнопсихологічному напрямку в лінгвістиці надали також оригінальні й продуктивні як в аспекті теоретичного моделювання, так і структуризації фактології роботи слов’янських лінгвістів із проблем “мовної картини світу” Т. Гамкрелідзе, В. Іванова, В. Петрухіна, В. Топорова, Т. Топорової та ін. Дослідницька парадигма сучасної лінгвістики в методологічному аспекті корельована з ідеями пізнього А. Кребера, який обґрунтував вихід за межі емпіричної обмеженості методу Ф. Боаса. Саме А. Кребер запропонував еволюційне розуміння культури, аксіологічне обґрунтування якої є проекцією на ідею культури цінностей, а типологія культури, співвіднесена зі стилістичною стратифікацією, розвиває ідеї Г. Ріккєрта, А. Тойнбі, О. Шпенглера, обґрунтовуючи модель циклічного розвитку культури і реальних форм її життя. Під впливом А. Кребера, а також системного підходу Л. Уайта й екологічного Дж. Стюарда у культурній антропології актуалізуються ідеї аналізу культури як форми адаптації суспільності до середовища географічного, кліматичного, історичного. Ці ідеї розвинені в працях Л. Гумільова – одного з найбільш цитованих у різноспрямованих гуманітарних розвідках історика – й зумовлюють методологію і принципи історико-системного аналізу мови та систематизації лексичних парадигм у лінгвістичному описі “картини світу” етносу. Фактично названа аспектологія є антиномічною до ранньої феноменології Е. Гуссерля, який досліджував структури свідомості, що моделюють значення як ідеальні єдності і не мають ні психологічного ні предметного статусу. У статті “Філософія як точна наука” [10] Е. Гуссерль протиставляє методологію науки про свідомість не лише психологічному моделюванню, але й натуралізму, що все існуюче ототожнює або з фізичною

природою, або визначає як причиново-функціональну залежність від фізичного. Феноменологія Е. Гуссерля еволюціонувала до ідей “життєвого світу” і визначила фундаментальну ідею цього напрямку, якою є проблема свідомості” що постає з визначення специфіки ідеального логічного зв’язку значень у теорії, відокремлення її від асоціативних зв’язків почуттів у пізнанні, а також від часткового/функціонального зв’язку речей – центральних методологічних проблем сучасної лінгвістики. К. Поппер у пізній концепції [5], що є антитезою до неопозитивізму, пояснюючи об’єктивний зміст знання та його динаміку, осмислює названу гносеологічну проблематику, дистанціюючи категоріально три нередукованих один щодо одного “світи”: світ фізичних об’єктів чи станів, ментальний світ, світ об’єктивного знання. Емпіричний і теоретичний рівні знання, за К. Поппером, органічно пов’язані між собою, і будь-яке знання має лише гіпотетичний характер, що за принципом фалібілізму може бути помилковим. Звідси суттю динаміки наукового знання є висування сміливих гіпотез та їх заперечення, що і має наслідком розв’язання наукових проблем, прогрес пізнання. У такому ракурсі категорія ментального у сучасній філософії науки спирається на спільну для різних гносеологічних аргументацій тезу про неможливість віднесення ментальних структур науки, насамперед наукових теорій, до емпіричного знання. Хоча теоретичні постулати й методологічні аксіоми входять у суперечність із фактичним станом розвитку лінгвістичного знання, що зумовлено об’єктом науки, традицією у цій сфері гуманітарного знання і недостатністю проєкції до кола сучасної гносеологічної проблематики, що має для мовознавства методологічний характер.

Емпірична зорієнтованість національної лінгвістики нового часу методологічно швидше корелюється з ідеями Ф. Боаса, його обстоюванням як єдиного можливого наукового дискурсу накопичення фактів та їх детального опису, при цілковитій відмові від синтезу і панорамної наукової інтерпретації одержаних даних. Історична школа в антропології, що формується під впливом концепції Ф. Боаса ще у першій половині XX ст., культурно-історичні явища – і мову як репрезентативну складову культури – розглядає як неповторні, унікальні. Звідси на особливу увагу заслуговує накопичення фактів про культуру, її рівні й складові, детальний опис, реєстрація й систематизація фактів, окресленість їх у рамках певного культурного ареалу. Можливість культурної динаміки трактується Ф. Боасом і послідовниками (А. Голденвейзер, Р. Лоуї, М. Херсковиць) як кількісний

зміни, які виникають у результаті запозичення культурних елементів, їх взаємопроникнення та взаємодії. Категорії “аккультурація”, “паралелізм” тощо, що стали гносеологічними міждисциплінарними конструктами сучасних наукових студій, продуктивні й у сучасній лінгвістиці. Така мовознавча традиція в Україні має витoki ще з початку століття, коли лінгвістичні студії мали переважно етнографічне спрямування і лише з 1918 р. можемо говорити про систематичне дослідження національної мови. Численні заборони, що передували цьому періоду, не дозволили зібрати й ґрунтовно проаналізувати фактологію мови, що завжди є неодмінною передумовою будь-яких узагальнень. Культурне й наукове самообмеження наступного періоду, що є результатом підпорядкування наукових ідей ідеологічним приписам і заборонам, також сприяло, передусім, описовості мовних даних, їх систематизації, а не осмисленню в концептах продуктивних теорій. Продукуються переважно вторинність наукових парадигм, спостерігається деталізація відомих наукових концепцій початку століття, розвиток і аргументація ідей класичного періоду науки.

Уже у 2000 р. український лінгвіст К. Тищенко, аргументуючи метатеорію мовознавства [8], у колі посилань на оригінальні й вагомі теоретичні здобутки національного мовознавства, називає роботи А.Білецького, В. Вашенка, О. Мельничука, Л. Паламарчука. Лінгвістичний дискурс другої половини XX ст. визначив антиномічність лінгвістики як єдності двох протилежних, але одночасно логічно обґрунтованих методологічних засад дослідження, що виявляються диспозиційно-нально у структурно-формальній, з одного боку, і феноменологічній – з іншого, проєкціях. Дослідницька пошуковість конкретизує виділені проєкції в продуктивні напрями історико-лінгвістичних студій в українському мовознавстві (В. Німчук, Г. Півторак, В.Русанівський та ін.), порівняльної типології мов (А. Непокупний та ін.), системної та функціональної граматики (І. Вихованець, К. Городенська, А. Грищенко, Л. Кадомцева та ін.), структурної та прикладної лінгвістики (В. Перейбініс та ін.), фонетики (Н. Тоцька), загальної теорії мови (О. Мельничук, К. Тищенко та ін.). Проте на маргінесі наукових студій і досі залишаються актуальні питання філософії мови і мови у філософії, теоретичне моделювання спеціального гносеологічного дискурсу і його зв’язку з мовною реальністю (окремо виділяються глибокі роботи Д. Руденка). Зasadничо не окреслено сутнісну природу аргументації лінгвістичних узагальнень, що є теоретичною антиномією між абстрактним об’єктивізмом й індивідуалістичним

суб'єктивізмом. Концептуальність абстрактного об'єктивізму спирається на тезу про мову як даність, стійку, незмінну систему нормативно-тождних мовних форм, що передує індивідуальній свідомості. Індивідуалістичний суб'єктивізм аналізує насамперед мову як діяльність, безперервний процес творення, зреалізований у мовних індивідуальних актах, аналогічних художній творчості. Системно-структурна ієрархія мови абстрактно моделюється лінгвістикою з прагматичною, дидактичною метою. М. Мерло-Понті у парадигмі "екзистенціальної феноменології" ще у 1930 – 1940 рр. окреслював вектор наукового спостереження, близький до індивідуалістичного суб'єктивізму, а "інтерпретаціонізм" останньої третини століття кореляцію між об'єктивним і суб'єктивним у сприйнятті мови індивідом (з урахуванням як об'єкта інтерпретації, так і суб'єкта) взагалі відносить до дослідницьких пріоритетів. Метатеоретична концепція генеративної граматики М. Хомського, граматика Р. Монтегю, "ситуаційна граматика" Дж. Баруайза, Дж. Перрі та Р. Купера, неогерменевтичні концепції, парадокси М. Фуко та Ж. Делеза, ідеї Ж. Лакана, теорія "мовленнєвих актів", що спирається на інтерпретаційні методики, "етнометодологія мовлення", новітні інтерпретаційні гносеологічні та лінгвістичні дискурси у постановці проблемності напрямків перегукуються з індивідуалістичним суб'єктивізмом. Одночасно ідеї філософії мови серйозно впливають на філософські концепції століття, що завершується, його когнітивний пошук, дослідження з проблем штучного інтелекту та інформатики. Актуальні лінгвістичні ідеї останніх років спираються саме на фундаментальні для філософії мови концепції "абстрактного об'єктивізму" Ф. де Сосюра та "індивідуалістичного суб'єктивізму" В. фон Гумбольдта, Г. Штейнтала, К. Фослера та ін., що одночасно з постмодерним інтерпретативним дискурсом у філософії визначають напрямок перспективного пошуку у мовознавстві.

Висновки. Мова не лише унікальний засіб усного, писемного та електронного спілкування, але й носій усіх знань, насамперед історичних, які є компонентом кожної науки. Вона – основа інтеграції наук, розгортання міждисциплінарних досліджень, у тому числі й українознавчих. Мова є продуктом природно-історичного розвитку людства, пріоритетною ознакою окремішності етносу, нації, їх берегинєю. У мові акумулюються історія, культура й духовність нації, її ментальність, суспільна свідомість, традиції, звичаї, моральні цінності. У численних поняттях, термінах, категоріях у концентрованому вигляді містяться відомості з різноманітних галузей знань і в такий спосіб мова виступає незамінним інструментом наукового пізнання.

Перспективу подальшого дослідження вбачаємо в розробці технології формування мовної особистості в полімовному середовищі.

1. Гадамер Г.Г. Истина и метод: основы философской герменевтики. – М., 1988.

2. Микешина Л.А. Герменевтика// Культурология. XX век: Словарь. – СПб., 1997. – С. 91.

3. Мостова Л.А. Американская антропологическая школа// Культурология. XX век: Словарь. – СПб., 1997. – С. 31.

4. Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу. – К., 1918. – С. 240.

5. Поппер К. Р. Логика и рост научного знания. – М., 1983.

6. Рикёр П. Конфликт интерпретаций: очерки о герменевтике. – М., 1995.

7. В.Русанівський. Мова в нашому житті. – К., 1989. – С. 52.

8. Тищенко К. М. Метатеорія мовознавства. – К., 2000.

9. Хайдеггер М. Основные понятия метафизики (Введение)// Вопросы философии. – 1989. – № 9. – С. 18 – 19.

10. Husserl E. Philosophie als strenge Wissenschaft// Logos. Vol. I, 1910 – 1911; рос. пер. Логос. Кн.І. 1911.

± ° ° ± ° ° ± ° ° ± ° ° ± ° ° ± ° ° ±

В КОЖНІЙ ФРАЗІ – ДУМКА

"Українське суспільство прагне створити системну освіту, яка б відповідала викликам часу і потребам особистості, а тому відшукує нові моделі її розвитку. У найперспективніших моделях, випробуваних часом, в основу покладено ідею формування і динамічного розвитку природного таланту кожної дитини як запоруку її самоствердження на життєвому шляху".

Василь Мадзігон
перший віце-президент АПН України

"Успіх – це свято вчорашнього дня. Що досягнуто, то вже є реально".

Нелля Ничкало
академік, доктор педагогічних наук,
професор
АПН України

± ° ° ± ° ° ± ° ° ± ° ° ± ° ° ± ° ° ±